

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ «ΚΟΙΝΩΝ» ΣΤΙΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ (MAKERSPACES) ΣΤΗ ΜΑΘΗΣΗ, ΣΤΟΝ ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΔΥΝΑΜΩΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΑΡΟΥΦΑΛΗ

Υπ. Διδακτορίσσα, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Βιβλιοθηκονόμος - Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης -
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Γαίοπολις
Email: garoufali@uth.gr

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΕΧΤΕΛΙΔΗΣ

Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Email: pechtelidis@uth.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στον 21ο αιώνα, οι βιβλιοθήκες υφίστανται σημαντικές αλλαγές προκειμένου να προσαρμοστούν στο ταχέως μεταβαλλόμενο τεχνολογικό και κοινωνικό πλαίσιο και στις εξελισσόμενες ανάγκες των κοινοτήτων που εξυπηρετούν (Garoufali & Garoufallou, 2024). Αγκαλιάζουν τις νέες τεχνολογίες, διαμορφώνουν συνεργασίες και δημιουργούν καινοτόμες υπηρεσίες τόσο στον φυσικό όσο και στον ψηφιακό τους χώρο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι χώροι των βιβλιοθηκών να μην αποτελούν πλέον στείρα περιβάλλοντα με αυστηρούς κανόνες, αλλά χώρους ευέλικτους, προσανατολισμένους στις δραστηριότητες, όπου η δημιουργικότητα και η καινοτομία έχουν περιθώρια να ανθίσουν – συνήθως σε συλλογικό πλαίσιο (Thomson, 2017). Η ρομποτική LEGO, η επιστήμη, η τεχνολογία, η μηχανική, (η τέχνη) και τα μαθηματικά [STE(A)M] (Chen et al., 2024), αποτελούν μέρος πολλών εκπαιδευτικών προγραμμάτων των βιβλιοθηκών παγκοσμίως και είναι αντιπροσωπευτικά πα-

ραδείγματα του τρόπου με τον οποίο οι βιβλιοθήκες προσπαθούν να εμπλουτίσουν τη ζωή των παιδιών και των νέων, να συμπληρώσουν τη μάθηση της τυπικής εκπαίδευσης, αλλά και να καλλιεργήσουν σε αυτούς δεξιότητες απαραίτητες για την είσοδό τους στην εργασία και στην κοινωνία (Bağcı & Κοζγιğit, 2019). Τα προγράμματα αυτά διεξάγονται κυρίως στα makerspaces/media labs/tech labs, που αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των Μαθησιακών Κοινών (Learning Commons). Αυτός είναι και ένας από τους λόγους για τους οποίους το μοντέλο των «κοινών» έχει αναδειχθεί ως δημοφιλής λύση μετασχηματισμού για τις βιβλιοθήκες. Επιπλέον, αποτελούν έναν χώρο ασφαλή, χωρίς αποκλεισμούς, υποστηρικτικό για τους χρήστες και σχεδιασμένο με συμμετοχικές πρακτικές, που ενθαρρύνει τη συνεργασία, την ομαδική εργασία και την καινοτομία.

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται δεδομένα που έχουν συλλεχθεί με άμεση μη συμμετοχική παρατήρηση και με συζητήσεις με ομάδες εστίασης σε εργαστήρια δημιουργίας των βιβλιοθηκών που έχουν στοιχεία των «κοινών», και αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης έρευνας για τους τρόπους μάθησης στους χώρους αυτούς και τα μαθησιακά αποτελέσματα που προκύπτουν για τα παιδιά. Από την έρευνα προέκυψε ότι τα παιδιά μέσα από το makerspace της βιβλιοθήκης συμμετέχουν ενεργά στη μάθηση μέσω πράξης, συνεργασίας και παιχνιδιού, αναπτύσσοντας δημιουργικότητα και κριτική σκέψη. Ωστόσο, η έμφαση σε ατομικές δραστηριότητες περιορίζει τη δυναμική της συλλογικής μάθησης, γεγονός που δείχνει την ανάγκη για πιο ευέλικτες και ομαδικές πρακτικές.

Λέξεις-κλειδιά: βιβλιοθήκες, Μαθησιακά Κοινά, εκδημοκρατισμός της γνώσης, συμμετοχικές πρακτικές στις βιβλιοθήκες

LIBRARIES AS COMMONS: THE ROLE OF MAKERSPACES IN LEARNING, KNOWLEDGE DEMOCRATIZATION, AND CHILDREN'S SOCIAL EMPOWERMENT

ANGELIKI GAROUFALI

*PhD Candidate, Department of Early Childhood Education,
University of Thessaly Librarian, Library and Information Center,
University of Thessaly (Gaiopolis). Email: garoufali@uth.gr*

YANNIS PECHTELIDIS

*Professor, Department of Early Childhood Education
University of Thessaly. Email: pechtelidis@uth.gr*

ABSTRACT

In the 21st century, libraries are undergoing significant transformations to adapt to rapidly changing technological and social contexts, as well as to the evolving needs of the communities they serve (Garoufali & Garoufallou, 2024). They are embracing new technologies, forming partnerships, and developing innovative services across both physical and digital spaces. As a result, libraries are no longer rigid environments with strict rules, but flexible, activity-oriented spaces where creativity and innovation can thrive – often in collaborative contexts (Thomson, 2017).

Programs involving LEGO robotics and STE(A)M –science, technology, engineering, (art), and mathematics– are now widely offered in libraries worldwide (Chen et al., 2024). These initiatives exemplify how libraries enrich the lives of children and young people, complement formal education, and cultivate essential skills for future participation in the workplace and society (Bağcı & Koçyiğit, 2019). Such programs are typically hosted in makerspaces, media labs, or tech labs, which form a core component of the Learning Commons. This is one of the reasons why the “commons” model has emerged as a popular approach to library transformation. Beyond learning, these spaces are designed as safe, inclusive, and supportive environments, grounded in participatory practices that foster collaboration, teamwork, and innovation.

This paper presents data collected through direct observation and focus group discussions of library workshops with characteristics of the “commons” model. It forms part of a broader study on learning practices within these spaces and the learning outcomes that emerge for children. The research showed that through the library’s makerspace, children learn actively by doing, collaborating, and playing, fostering creativity and critical thinking. However, the focus on individual activities limits collective learning, highlighting the need for more flexible, group-based practices.

Keywords: libraries, Learning Commons, makerspaces, democratization of knowledge, participatory practices in libraries

ΟΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ ΣΕ ΜΕΤΑΒΑΣΗ: Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΑΛΛΑΓΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ

Η παραδοσιακή βιβλιοθήκη, όπως έχει διαμορφωθεί ιστορικά ως θεσμός, χαρακτηρίζεται από μια συγκεκριμένη φυσική και λειτουργική μορφή: ράφια γεμάτα βιβλία, αυστηρή ταξινόμηση του υλικού, σιωπή ως η κυρίαρχη συνθήκη στον χώρο, και μια γενικότερη προσήλωση στην τάξη και την πειθαρχία. Για αιώνες, οι βιβλιοθήκες λειτουργούσαν κυρίως ως κλειστοί και αργότερα ως ανοικτοί στο κοινό, αποθηκευτικοί χώροι της πληροφορίας και της γνώσης, εξυπηρετώντας τους αναγνώστες μέσω της πρόσβασης σε υλικό που ήταν δυσεύρετο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι αναγνώστες προσέγγιζαν τον χώρο της βιβλιοθήκης ως παθητικοί

αποδέκτες της πληροφορίας. Η μάθηση περιοριζόταν κυρίως στην ανάγνωση ή στην ακρόαση, χωρίς να ενθαρρύνονται η διάδραση, η συνεργασία, η βιωματική προσέγγιση ή η δημιουργική έκφραση. Ενώ παλαιότερα η λειτουργία αυτής της μορφής της βιβλιοθήκης θεωρούνταν επαρκής, σήμερα έρχεται σε αντίθεση με τις σύγχρονες παιδαγωγικές προσεγγίσεις (European Commission, 2018), οι οποίες δίνουν έμφαση στη συμμετοχή, τη διερεύνηση, τη βιωματική μάθηση, την κριτική σκέψη και την ανάπτυξη πολύπλευρων δεξιοτήτων του μαθητή. Οι ραγδαίες κοινωνικές, τεχνολογικές και εκπαιδευτικές αλλαγές των τελευταίων δεκαετιών θέτουν το παραδοσιακό αυτό μοντέλο βιβλιοθήκης σε αμφισβήτηση για την επάρκειά του.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι το παραδοσιακό μοντέλο βιβλιοθήκης είναι πια ανεπαρκές για τις σύγχρονες απαιτήσεις. Δεν ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες των χρηστών ούτε στον τρόπο με τον οποίο παράγεται και διακινείται σήμερα η πληροφορία. Αυτό δεν σημαίνει ότι η κλασική εικόνα της βιβλιοθήκης, δηλαδή ως ήσυχος χώρος ανάγνωσης και πρόσβασης σε βιβλία και υλικό, πρέπει να καταργηθεί. Αντίθετα, οι παραδοσιακές βιβλιοθήκες υπήρξαν για δεκαετίες θεματοφύλακες της γνώσης και του πολιτισμού, προσφέροντας οργανωμένη πρόσβαση σε βιβλία και αρχεία, διασφαλίζοντας τη διατήρηση και διάδοση της πληροφορίας και αποτελώντας χώρους ήσυχης μελέτης και προσωπικής εξέλιξης. Σήμερα όμως είναι απαραίτητο να επεκτείνουν τον ρόλο τους, καθιστώντας τον πιο ανοιχτό, συμμετοχικό και δημιουργικό.

Γιατί το παραδοσιακό μοντέλο βιβλιοθήκης δεν επαρκεί;

Η αναγκαιότητα επαναπροσδιορισμού του ρόλου της βιβλιοθήκης προκύπτει από τις συνθήκες που έχουν αναδυθεί τον 21ο αιώνα, όπως είναι η ψηφιοποίηση της πληροφορίας, η πληθώρα των δεδομένων, η ανάγκη για κριτική σκέψη και οι διαφορετικές μορφές μάθησης των χρηστών, ώστε να μπορεί ανταποκριθεί σε μια κοινωνία όπου η γνώση κυκλοφορεί ελεύθερα και πολλές φορές καταναλώνεται χωρίς κριτική σκέψη, ενώ διαμορφώνεται μέσα από κοινότητες συνεργασίας και ανταλλαγής ιδεών με καταγιστική ταχύτητα. Ο επαναπροσδιορισμός αυτός αφορά τόσο τη λειτουργική δομή και την αρχιτεκτονική των χώρων όσο και τις εκπαιδευτικές και κοινωνικές πρακτικές που διέπουν τη χρήση και τη διαχείρισή της. Μια βιβλιοθήκη που περιορίζεται απλώς στην παροχή στατικής πληροφορίας (π.χ. έντυπη, βάσεις δεδομένων εντός της βιβλιοθήκης) και χώρων σιωπηλής μελέτης δεν μπορεί να ανταποκριθεί σε αυτή τη δυναμική πραγματικότητα. Χρειάζεται να υποστηρίξει την ανοιχτή και συνεργατική αναζήτηση πληροφοριών, να ενθαρρύνει την κριτική σκέψη και να καλλιεργεί την ικανότητα των χρηστών να δημιουργούν νέα γνώση και όχι απλώς να την καταναλώνουν.

Τις τελευταίες δεκαετίες η τεχνολογία εξελίσσεται ραγδαία και αλλάζει συνεχώς το τοπίο. Οι χρήστες σήμερα έχουν απεριόριστη πρόσβαση σε πληροφορίες μέσω της τεχνολογίας, αυτό όμως από μόνο του δεν αποτελεί απαραίτητα δείγμα ότι επιτελείται μάθηση. Η ουσιαστική μάθηση δεν περιορίζεται στην απλή κατανάλωση πληροφοριών, αλλά συνδέεται με την κατανόηση και την κριτική αξιολόγηση της εγκυρότητάς τους, καθώς και με τη δημιουργία νέας γνώσης (Harari, 2018). Οι βιβλιοθήκες δεν μπορούν να περιορίζονται στην παροχή τεχνολογικών εργαλείων, αλλά πρέπει να αποτελούν κόμβους δημιουργικής χρήσης της τεχνολογίας. Αυτό σημαίνει ότι οι σύγχρονες βιβλιοθήκες θα πρέπει να παρέχουν πόρους και υποδομές που θα ενισχύουν τη βιωματική μάθηση και την καινοτομία, όπως χώρους συνεργασίας και ψηφιακής δημιουργίας (fab labs, makerspaces και media labs κ.λπ.). Μέσα από τέτοιες υποδομές, οι χρήστες έχουν τη δυνατότητα να πειραματιστούν, να δημιουργήσουν πρωτότυπα έργα και να αναπτύξουν δεξιότητες που συνδέονται με τις ανάγκες του 21ου αιώνα, όπως η επίλυση προβλημάτων, η λήψη αποφάσεων, η επικοινωνία, η συνεργασία, η δημιουργικότητα, ενώ ενισχύουν επίσης την αίσθηση της κοινότητας και της ισότιμης πρόσβασης στη γνώση.

Επιπλέον, οι βιβλιοθήκες οφείλουν να λειτουργούν ως πραγματικά δημοκρατικοί χώροι, προσφέροντας πολλαπλές επιλογές περιβαλλόντων εντός του χώρου τους, όπου η πρόσβαση σε τεχνολογικά μέσα και εκπαιδευτικά ερεθίσματα δεν περιορίζεται από κοινωνικούς ή οικονομικούς φραγμούς. Δεν αρκεί πλέον να θεωρούνται χώροι αποθήκευσης της γνώσης, αλλά χρειάζεται να εξελίσσονται σε ζωντανές κοινότητες που προάγουν τη συνεργασία, την ισότητα και τη δημοκρατία, ενώ παράλληλα ενισχύουν το κοινωνικό κεφάλαιο μέσα από την ανταλλαγή ιδεών, την οικοδόμηση σχέσεων και την καλλιέργεια συλλογικής γνώσης (OECD, 2020).

Σε έναν κόσμο που απαιτεί ενεργούς και κριτικά σκεπτόμενους πολίτες, οι βιβλιοθήκες θα πρέπει να λειτουργούν ως ανοιχτά εργαστήρια πολιτειότητας, ενίσχυσης της δημοκρατίας και συλλογικής δημιουργίας. Έτσι, η σύγχρονη βιβλιοθήκη θα πρέπει να εστιαστεί στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, καλλιεργώντας την ενεργό συμμετοχή των πολιτών, τη συμπερίληψη, τον διάλογο και τη συνεργασία μέσα σε ένα δημοκρατικό πλαίσιο μάθησης και ανταλλαγής. Τα παιδιά, οι νέοι αλλά και οι ενήλικες χρειάζονται χώρους όπου η φωνή τους θα ακούγεται, οι ιδέες τους θα συζητούνται και η δημιουργικότητά τους θα ενθαρρύνεται. Σε έναν κόσμο όπου η πληροφορία συχνά καταναλώνεται παθητικά, η βιβλιοθήκη καλείται να ενδυναμώνει τους πολίτες, δίνοντάς τους τα μέσα για να γίνουν φορείς αλλαγής και κοινωνικής προόδου, και να αποτελεί χώρο ενεργού συμμετοχής, έναν χώρο που δίνει αξία στις ανθρώπινες φωνές και τις μετατρέπει σε κινητήρια δύναμη γνώσης και καινοτομίας (Quaglia et al., 2023). Η προτεραιότητα λοιπόν σήμερα είναι να

επενδύσουμε στον ενεργό και συμμετοχικό χαρακτήρα των βιβλιοθηκών, διασφαλίζοντας τον ρόλο τους ως κέντρων που ενδυναμώνουν τις κοινότητες και καλλιεργούν την κριτική σκέψη, ακολουθώντας τις κατευθυντήριες γραμμές που θέτουν οι διεθνείς οργανισμοί (OECD, 2019).

Από την παραδοσιακή βιβλιοθήκη στις βιβλιοθήκες ως «κοινά»:

Τάσεις και προοπτικές

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες περίπου, σε Ευρώπη και Αμερική παρατηρείται μια σημαντική μετατόπιση στο πλαίσιο της λειτουργίας των βιβλιοθηκών, η οποία σπριζείται στην έννοια των «κοινών» (commons). Η έννοια των «κοινών» αναφέρεται σε πόρους που ανήκουν στην κοινότητα και τους οποίους αυτή διαχειρίζεται συλλογικά, με βάση τις αρχές της ανοιχτής πρόσβασης, της ισότητας, της φροντίδας, της συνεργασίας και της συν-δημιουργίας. Η θεωρία των κοινών δεν εστιάζεται μόνο στη φύση των πόρων, αλλά αφορά κυρίως τις κοινωνικές σχέσεις και τις πρακτικές διακυβέρνησης που καθορίζουν πώς αυτοί οι πόροι δημιουργούνται, συντηρούνται και ανανεώνονται. Έτσι, τα κοινά αποτελούν ένα τριπλό πλέγμα: πόρου, κοινότητας και κανόνων διαχείρισης (Bollier & Helfrich, 2015: 3· Πechτελίδης, 2020).

Η σύγχρονη συζήτηση γύρω από τα «κοινά» έχει διαμορφωθεί από θεωρητικούς, όπως η Elinor Ostrom (1990), η οποία ανέδειξε την ικανότητα των κοινοτήτων να αυτο-οργανώνονται και να θέτουν κανόνες συλλογικής διαχείρισης, χωρίς να εξαρτώνται αποκλειστικά από κρατικές δομές ή ιδιωτικούς φορείς. Όσον αφορά την πληροφορία και ειδικά την ψηφιακή, τα «κοινά» αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, καθώς η γνώση και η πληροφορία θεωρούνται αγαθά που πρέπει να είναι ελεύθερα προσβάσιμα και συμμετοχικά παραγόμενα.

Το μοντέλο των «κοινών» αναδεικνύεται σε κεντρικό άξονα της αναδιαμόρφωσης των βιβλιοθηκών σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Οι βιβλιοθήκες υιοθετούν ολοένα και περισσότερα στοιχεία και πρακτικές των «κοινών» που σχετίζονται με τις αρχές της συμμετοχικής διαχείρισης και της ανοιχτής πρόσβασης σε χώρους αλλά και σε υλικά. Η αλλαγή αυτή αποτυπώνεται τόσο στον επανασχεδιασμό και στη λειτουργία των φυσικών τους χώρων όσο και στην ανάπτυξη υπηρεσιών που ενδυναμώνουν τη σχέση τους με την τοπική κοινότητα.

Μαθησιακά Κοινά (Learning Commons)

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της μετατόπισης είναι τα Μαθησιακά Κοινά (Learning Commons), που αποτελούν σύγχρονες, πολυλειτουργικές βιβλιοθήκες σχεδιασμένες να υποστηρίζουν τη συνεργασία, τη δημιουργικότητα και την καινοτομία. Τα Μαθησιακά Κοινά βασίζονται σε αρχές όπως η ανοιχτή

πρόσβαση σε χώρους και πληροφορίες, ο συμμετοχικός σχεδιασμός χώρων και υπηρεσιών, η συν-δημιουργία γνώσης και η κοινή ευθύνη. Ενσωματώνουν χώρους DIY (Do It Yourself), makerspaces, fablabs και data labs, όπου οι χρήστες όχι μόνο καταναλώνουν γνώση, αλλά και τη δημιουργούν ενεργά μέσα από συλλογικές δράσεις. Προωθούν επίσης την ισότητα και τη συμπερίληψη και προσπαθούν να αντιστέκονται στην εμπορευματοποίηση των πόρων και υπηρεσιών, ενισχύοντας την κοινή διακυβέρνηση και τη φροντίδα ως βασικές αξίες (Panepistimio Thesalias, Fundació Universitaria Balmes, Université de Lille, & Regional Centre for Information and Scientific Development, 2025). Λαμβάνοντας υπόψη τον ρόλο των Μαθησιακών Κοινών ως χώρων όπου η γνώση συνδημιουργείται και η ισότιμη συμμετοχή ενισχύεται, μπορούμε να τα δούμε σε άμεση συνάρτηση με το πεδίο των εκπαιδευτικών κοινών. Τα Μαθησιακά Κοινά αναπτύσσονται κυρίως εκτός του πλαισίου της τυπικής εκπαίδευσης, αλλά βασίζονται σε μορφές ουσιαστικής μάθησης που προκύπτουν μέσα από συνεργασία, ανταλλαγή εμπειριών και κοινή δράση. Δεν περιορίζονται σε προκαθορισμένα προγράμματα σπουδών, αλλά λειτουργούν σε ευέλικτα περιβάλλοντα όπου η γνώση συνδημιουργείται από τα μέλη της κοινότητας με βάση τα ενδιαφέροντα, τις ανάγκες και τις εμπειρίες τους. Ως εκ τούτου, μπορούν να αποτελέσουν έναν δυναμικό πυλώνα των εκπαιδευτικών κοινών, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση εκπαιδευτικών πρακτικών που εστιάζονται σε συμμετοχικές, βιωματικές και δημοκρατικές μορφές μάθησης (Means et al., 2017· Πεχτελίδης, 2020· Pechtelidis & Kioupkiolis, 2020).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η παρούσα εργασία αποτελεί τμήμα μιας ποιοτικής έρευνας σε εξέλιξη, με επίκεντρο τη διερεύνηση των βιβλιοθηκών ως Μαθησιακών Κοινών στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής της πρώτης συγγραφέα, υπό την επίβλεψη του δεύτερου συγγραφέα, με θέμα: «Συνδυάζοντας τα Μαθησιακά Κοινά (Learning Commons) και τη συνδεδεμένη μάθηση (connected learning) στους χώρους των βιβλιοθηκών: Η συμβολή τους στις μαθησιακές ανάγκες των νέων του 21ου αιώνα». Η έννοια των «κοινών» προσεγγίζεται θεωρητικά μέσα από τις αρχές της ισότιμης συνεργατικής μάθησης, της ανοιχτότητας των βιβλιοθηκών, της δημοκρατικής πρόσβασης στη γνώση και της συν-δημιουργίας υπηρεσιών, περιεχομένου και εμπειριών από τους ίδιους τους χρήστες. Βασικός στόχος της έρευνας είναι η κριτική ανάλυση των προκλήσεων και ευκαιριών που συνοδεύουν την υιοθέτηση της έννοιας των «κοινών» στο ελληνικό πλαίσιο διαφόρων ειδών βιβλιοθηκών (σχολικών, δημοτικών, ακαδημαϊκών) και η ανάδειξη της σχέσης μεταξύ των σύγχρονων χώρων δημιουρ-

γίας (maker spaces, data labs, fab labs) και καινοτόμων μορφών μάθησης που συνδυάζουν την προσωπική έκφραση, τη συνεργασία, τα τεχνολογικά μέσα και την κοινωνική ανάπτυξη. Ως ερευνητικά πεδία συμμετέχουν έξι ελληνικές βιβλιοθήκες, ενώ παράλληλα εξετάζονται τέσσερις βιβλιοθήκες σε ευρωπαϊκό επίπεδο ως παραδείγματα καλών πρακτικών, καθώς και επιπλέον βιβλιοθήκες που συμμετέχουν μέσω του προγράμματος Erasmus+ LibCommon (<https://www.libcommon.eu/>).

Η μεθοδολογία βασίζεται σε συνδυασμό εργαλείων συλλογής δεδομένων, όπως ομάδες εστίασης, συμμετοχική και μη συμμετοχική παρατήρηση, καθώς και σε ημιδομημένες συνεντεύξεις με βιβλιοθηκονόμους, παιδαγωγούς-εμπυκωτές εκπαιδευτικών προγραμμάτων και υπευθύνους άλλων βιβλιοθηκών. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην καταγραφή των εμπειριών και των αφηγήσεων παιδιών και επαγγελματιών, με σκοπό την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο βιώνουν αυτούς τους χώρους και της επίδρασης που έχουν στη μαθησιακή διαδικασία, στην κοινωνική ενδυνάμωση και στη διαμόρφωση συμμετοχικών πρακτικών. Οι ομάδες εστίασης επιλέχθηκαν ως ένα από τα κύρια εργαλεία συλλογής δεδομένων, λόγω της δυνατότητάς τους να αποτυπώνουν τη δυναμική της ομάδας, τις συγκλίσεις και αποκλίσεις στις αντιλήψεις, καθώς και τις διεργασίες συλλογικής συν-κατασκευής νοήματος (Sachdeva et al., 2024).

ΕΡΕΥΝΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Στην παρούσα εργασία επιλέγουμε να παρουσιάσουμε ένα ενδεικτικό απόσπασμα από τη μελέτη περίπτωσης της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Βέροιας, η οποία αποτελεί ένα από τα ερευνητικά πεδία της ευρύτερης έρευνας σε βιβλιοθήκες που διεξάγεται στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής που προαναφέρθηκε. Η συγκεκριμένη βιβλιοθήκη, αναγνωρισμένη διεθνώς για τις καινοτόμες πρακτικές της (το 2010, το Ίδρυμα Bill & Melinda Gates απένειμε στη βιβλιοθήκη το βραβείο «Access to Learning»¹), διαθέτει ένα από τα πρώτα makerspaces και media labs στην Ελλάδα, που δημιουργήθηκαν όταν μαζί με το βραβείο, η βιβλιοθήκη έλαβε και το πόσο του ενός εκατομμυρίου δολαρίων, το οποίο δαπανήθηκε για την ανακαίνιση του πρώτου ορόφου και του ημιωρόφου της. Το makerspace της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Βέροιας λειτουργεί ως πολυλειτουργικός χώρος μάθησης και δημιουργίας, φιλοξενώντας εργαστήρια ρομποτικής, τρισδιάστατης εκτύπωσης, χειροτεχνίας και ψηφιακής αφήγησης, σχολικά projects, παρουσιάσεις τεχνολογικού περιεχομένου

1. https://www.aboutlibraries.gr/libraries/handle/20.500.12777/lib_3430

και εκπαιδευτικές προβολές. Το media lab αποτελεί ένα επαγγελματικά εξοπλισμένο στούντιο πολυμέσων με ηχομόνωση, προσφέροντας δυνατότητες ηχογράφησης, μουσικής παραγωγής, επεξεργασίας ήχου και εικόνας, καθώς και δημιουργίας βίντεο και ψηφιακής παρτιτούρας.

Μέσα στο makerspace

Στο πλαίσιο της επιτόπιας παρατήρησης στο makerspace της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Βέροιας, επιλέχθηκαν να μελετηθούν εργαστήρια ρομποτικής με LEGO σε παιδιά δημοτικού ηλικίας 7 έως 11 ετών. Τα συγκεκριμένα εργαστήρια αποτελούν μία από τις πιο δημοφιλείς και πολυαναμενόμενες δραστηριότητες της βιβλιοθήκης, όπως επιβεβαίωσαν τα ίδια τα παιδιά στις ημιδομημένες συνεντεύξεις που ακολούθησαν. Πολλά από τα παιδιά συμμετέχουν σε αυτά τα εργαστήρια ανελλιπώς, έχουν αναπτύξει οικειότητα με τον χώρο και τους εμψυχωτές, ενώ αρκετά ήταν ήδη αναγνωρίσιμα από τους τελευταίους λόγω της τακτικής τους παρουσίας. Η σχέση αυτή προσθέτει στο περιβάλλον μια αίσθηση οικειότητας, αποδοχής και ενθάρρυνσης, ενισχύοντας τη συναισθηματική εμπλοκή των παιδιών. Τα παιδιά εργάζονταν με ατομικά κουτιά εργαλείων LEGO, γεγονός που τους έδινε τη δυνατότητα να ακολουθήσουν τις δικές τους επιλογές και να πειραματιστούν. Παρατηρήθηκαν εκφράσεις ενθουσιασμού, έντονης συγκέντρωσης, αλλά και ικανοποίησης, ιδίως όταν η κατασκευή ή η λειτουργία του ρομπότ επιτύγχανε τον στόχο που είχε τεθεί. Ωστόσο, το γεγονός ότι κάθε παιδί είχε τον δικό του εξοπλισμό περιόριζε τη μεταξύ τους συνεργασία, κάτι που αποτελεί βασικό στοιχείο τόσο της συμμετοχικής μάθησης όσο και της έννοιας των «κοινών». Οι αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα παιδιά ήταν κυρίως σύντομες, με σχόλια όπως «κοίτα τι έκανα» ή «πώς το έκανες αυτό;», χωρίς να εξελίσσονται σε πραγματική ομαδική εργασία ή κοινή επίλυση προβλημάτων. Η επικοινωνία ήταν περισσότερο παράλληλη παρά συνεργατική, και όταν προέκυπταν δυσκολίες, τα παιδιά συνήθως ζητούσαν βοήθεια από τον εμψυχωτή αντί να απευθυνθούν στους συμμαθητές τους. Αυτό έδειξε ότι η μάθηση στη συγκεκριμένη περίπτωση βασιζόταν περισσότερο στην καθοδήγηση από τους «ειδικούς» και λιγότερο στη δυναμική της ομάδας.

Ο ρόλος των εμψυχωτών

Η παρουσία και ο ρόλος των εμψυχωτών στα εργαστήρια ρομποτικής της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Βέροιας αναδείχθηκαν ως καθοριστικοί παράγοντες στη διαμόρφωση του μαθησιακού περιβάλλοντος. Οι εμψυχωτές λειτουργούσαν όχι ως αυστηροί καθοδηγητές ή ως δάσκαλοι (με την έννοια που οι δάσκαλοι έχουν στο σχολείο), παρόλο που τα περισσότερα παιδιά έτσι τους αντιμετώπιζαν, αλλά

ως υποστηρικτικοί συνοδοιπόροι των παιδιών, υιοθετώντας μια προσέγγιση καθοδήγησης μεν, αλλά ενθάρρυνσης της πρωτοβουλίας δε. Παρατηρήθηκε ότι γνώριζαν προσωπικά αρκετά από τα παιδιά, γεγονός που ενίσχυε την αίσθηση σταθερότητας και εμπιστοσύνης και δημιουργούσε ένα πλαίσιο ασφάλειας, εξοικείωσης και ελευθερίας έκφρασης. Επιπλέον, δεν στόχευαν στην «παροχή απαντήσεων», αλλά στην ενίσχυση της διερεύνησης, της δοκιμής και του λάθους, βοηθώντας τους συμμετέχοντες να ανακαλύψουν τη σημασία της εμπειρικής μάθησης και της αυτόνομης σκέψης. Αυτό το πλαίσιο ενίσχυσε τη διαμόρφωση ενός μαθησιακού κλίματος όπου κυριαρχούσαν η ενθάρρυνση, η υπομονή και η δημιουργικότητα.

Μαθησιακές διαστάσεις του χώρου

Κατά την παρατήρηση στο εργαστήριο ρομποτικής της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Βέροιας, το ερώτημα που γεννήθηκε ήταν: *Συμβάλλει τελικά αυτός ο χώρος στη μάθηση; Και αν ναι, με ποιον τρόπο;* Σίγουρα ο εξειδικευμένος ξεχωριστός χώρος του makerspace, η φυσική διαρρύθμιση του χώρου, η ύπαρξη εργαλείων όπως τα ρομποτικά kit και οι έξυπνες οθόνες, που ενισχύουν τη χειρωνακτική και ψηφιακή εμπλοκή, καθώς και η ελευθερία κίνησης και έκφρασης συνθέτουν ένα περιβάλλον που απομακρύνεται από το παραδοσιακό σχολικό πρότυπο. Αυτό, σύμφωνα με τα ίδια τα παιδιά, τα βοηθά να εκφραστούν και να λειτουργήσουν ελεύθερα. Δεν υπάρχουν θρανία και καρέκλες στη σειρά ή αυστηρή επιτήρηση· αντίθετα, υπάρχουν ελευθερία κίνησης, συνεργασία, διάδραση. Η μάθηση εδώ δεν προκύπτει τόσο από τη μετάδοση γνώσης, αλλά κυρίως από την πράξη, τη δοκιμή, τα λάθη, τη συνεργασία και την ατομική πρωτοβουλία.

Η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας αξιοποιεί στους εξειδικευμένους χώρους της και στα εργαστήρια τις αρχές της τεχνολογικά ενισχυμένης μάθησης, εντάσσοντας στην εκπαιδευτική της προσέγγιση τη φιλοσοφία της «έξυπνης παιδαγωγικής» (Smart Pedagogy) και των «έξυπνων μαθησιακών περιβαλλόντων» (Smart Learning Environments). Ειδικά μέσω των εργαστηρίων LEGO-ρομποτικής, τα παιδιά αναπτύσσουν βασικές τεχνολογικές δεξιότητες, όπως προγραμματισμό και συναρμολόγηση εξαρτημάτων. Επιπλέον, μαθαίνουν πώς να επιμένουν όταν κάτι δεν λειτουργεί, πώς να ζητούν βοήθεια, πώς να διαχειρίζονται την απογοήτευση, πώς να συνεργάζονται ή πώς να λειτουργούν αυτόνομα. Η μάθηση δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στη γνώση. Πρέπει να επεκτείνεται και στη συμπεριφορά, στα συναισθήματα, στη στάση ζωής.

Η μάθηση που επιτελείται στο makerspace της Βέροιας είναι βιωματική και πολυδιάστατη. Ενθαρρύνει την ενεργό συμμετοχή των παιδιών, καλλιεργεί τη δημιουργικότητα και προσφέρει άμεση ανατροφοδότηση, ενισχύοντας τη συγκέ-

ντρωση και το ενδιαφέρον τους. Η χρήση της τεχνολογίας δεν περιορίζεται στην απλή πρόσβαση σε πληροφορίες, αλλά λειτουργεί ως εργαλείο κατανόησης, σκέψης και δημιουργίας, προσαρμοσμένο στις ανάγκες και στις δυνατότητες των παιδιών – πάντα με τον χρόνο και τις δυνατότητες που διαθέτει το καθένα. Σε αυτό το πλαίσιο, το makerspace αναδεικνύεται όχι μόνο ως χώρος ανάπτυξης δεξιοτήτων, αλλά και ως χώρος που προσκαλεί τα παιδιά στη δράση, την εξερεύνηση και τη συν-δημιουργία.

Η γνώση ανήκει σε όλους

Το makerspace της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Βέροιας λειτουργεί ως από παράδειγμα εκδημοκρατισμού της γνώσης, προσφέροντας σε όλα τα παιδιά, ανεξαρτήτως κοινωνικοοικονομικού ή μορφωτικού υπόβαθρου, ισότιμη πρόσβαση σε τεχνολογικά μέσα, εκπαιδευτικό υλικό και βιωματικές μαθησιακές εμπειρίες. Παιδιά που προέρχονται από οικογένειες με περιορισμένους οικονομικούς πόρους –όπως επιβεβαιώνεται και από τα ίδια, με ένα από αυτά να δηλώνει χαρακτηριστικά: «Δεν έχουμε χρήματα για να κάνω ρομποτική και γι' αυτό κάνω εδώ»– αισθάνθηκαν αποδεκτά σε έναν χώρο τον οποίο δεν είχαν καν φανταστεί. Επιπλέον, παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, όπως ήπιας μορφής ΔΕΠΥ, δυσλεξία ή προβλήματα λόγου, έχουν πρόσβαση σε πόρους και τεχνογνωσία που συχνά δεν είναι διαθέσιμα στο οικογενειακό ή στο σχολικό τους περιβάλλον. Ο χώρος αυτός δεν προορίζεται για ατομική προσπάθεια· αντίθετα, ενθαρρύνει τη συλλογική δημιουργία, την αλληλοβοήθεια και την κοινωνική ένταξη. Με αυτόν τον τρόπο προωθείται η δημιουργία ενός περιβάλλοντος συμπερίληψης και ισότητας, όπου η γνώση γίνεται προσίτη σε όλους, ανεξαρτήτως διαφορών, αναδεικνύοντας έτσι τη βιβλιοθήκη ως έναν πραγματικά δημοκρατικό και συμπεριληπτικό χώρο μάθησης.

Κοινωνική ενδυνάμωση μέσα από το makerspace

Η συμμετοχή των παιδιών στις δράσεις του makerspace της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Βέροιας δεν ενισχύει μόνο τις γνωστικές και τεχνολογικές τους δεξιότητες, αλλά συμβάλλει ουσιαστικά και στην κοινωνική τους ενδυνάμωση. Το περιβάλλον του makerspace λειτουργεί ως χώρος συνάντησης και αλληλεπίδρασης, καλλιεργώντας σχέσεις εμπιστοσύνης, αίσθημα του «ανήκειν» και ομαδικότητας. Τα ίδια τα παιδιά τονίζουν την κοινωνική διάσταση της εμπειρίας τους: «Έρχομαι γιατί έρχεται ο φίλος μου, ο Παναγιώτης», «Βρήκα φίλους εδώ», «Δεν είναι μόνο για βιβλία – είναι σαν ομάδα, παρέα». Οι παραπάνω δηλώσεις αναδεικνύουν τη σημασία του χώρου ως πλαισίου οικοδόμησης σχέσεων και δημιουργίας νέων κοινωνικών δικτύων, πέρα από τα όρια της σχολικής ή οικογενειακής ζωής.

Επιπλέον, η αίσθηση επιτυχίας, η διαχείριση της αποτυχίας (το παρατηρήσαμε σε πολλές περιπτώσεις εργαστηρίων) και η ενίσχυση της αυτοπεποίθησης, όπως καταγράφηκαν μέσα από την εμπειρία των παιδιών, αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες ενδυνάμωσης. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ένας γονέας: «Άλλαξε η σχέση του παιδιού μου με τα βιβλία. Είδε ότι μπορεί να τα καταφέρει». Η μετατόπιση από την αμφιβολία και τον φόβο –ιδίως για τα παιδιά που συμμετέχουν πρώτη φορά στα εργαστήρια– στην εμπιστοσύνη στις ικανότητές τους και στη χαρά της μάθησης προκύπτει μέσα από βιωματικές, δημιουργικές και κοινωνικά πλαίσιο-μένες εμπειρίες (Γουρνάς, 2012: 81-82). Το makerspace, λοιπόν, δεν αποτελεί απλώς μια υποδομή εκπαιδευτικής τεχνολογίας, αλλά έναν χώρο κοινωνικής ένταξης, ενδυνάμωσης και προσωπικής εξέλιξης των παιδιών.

■ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η περίπτωση της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Βέροιας αναδεικνύει το δυναμικό των δημόσιων βιβλιοθηκών να λειτουργούν ως σύγχρονα «κοινά» (commons), όχι μόνο ως χώροι πρόσβασης και διατήρησης της γνώσης, αλλά και ως πεδία συλλογικής δημιουργίας, ανταλλαγής εμπειριών και κοινωνικής ενδυνάμωσης. Το makerspace της βιβλιοθήκης λειτουργεί ως ένας τέτοιος χώρος, όπου οι διαθέσιμοι υλικοί και ψηφιακοί πόροι, όπως τα kit ρομποτικής και το λογισμικό στη συγκεκριμένη περίπτωση, αξιοποιούνται από κοινού. Παράλληλα, οι συμμετέχοντες μοιράζονται εμπειρίες και τρόπους σκέψης μέσω δράσεων που συνδέονται με τη συνεργασία, την πειραματική μάθηση και την ελεύθερη εξερεύνηση. Τα παιδιά δεν είναι παθητικοί δέκτες πληροφορίας, αλλά ενεργοί συμμετέχοντες που μαθαίνουν μέσω πράξης, συνεργασίας και πειραματισμού, μέσα από τη διαδικασία της κοινής δράσης και του παιχνιδιού. Η γνώση δεν προσφέρεται ως έτοιμο προϊόν, αλλά αναδύεται μέσα από τη διαδικασία της παράλληλης δράσης και του παιχνιδιού.

Παρότι όμως το παιδαγωγικό πλαίσιο εμπνέεται από τη λογική των «κοινών», δηλαδή την προώθηση της συλλογικής μάθησης, του διαμοιρασμού πόρων και της ενεργού συμμετοχής, η πρακτική εφαρμογή περιορίζεται από την επιλογή των δραστηριοτήτων και των υλικών που χρησιμοποιούνται, τα οποία προωθούν κυρίως την ατομική εργασία. Και παρά το γεγονός ότι ο χώρος διαθέτει συνεργατικά χαρακτηριστικά, η οργάνωση της δουλειάς γύρω από μεμονωμένα kit μειώνει τις ευκαιρίες για άμεση συνεργασία, παρατήρηση και ομότιμη μάθηση (peer-to-peer learning), στοιχεία θεμελιώδη για την πλήρη ενσωμάτωση της έννοιας των «κοινών». Ενισχύοντας τη συνεργατική διάσταση μέσω πρακτικών που δεν είναι αυστηρά καθορισμένες, αλλά προσαρμόζονται στις ανάγκες της ομάδας, των παιδιών

και της δημιουργικής διαδικασίας, θα μπορούσαν να αναπτυχθούν πιο ουσιαστικές μορφές συμμετοχικής μάθησης, όπου και τα παιδιά και οι εμψυχωτές συμμετέχουν ενεργά και ισότιμα.

Αν και η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας δεν λειτουργεί ως «κοινό» με την έννοια της συλλογικής διακυβέρνησης ή της αυτοδιαχείρισης, υιοθετεί χαρακτηριστικά των «Μαθησιακών Κοινών», δίνοντας έμφαση στη δημιουργία ανοιχτών, ευέλικτων χώρων που ενθαρρύνουν τη συνεργασία, τον πειραματισμό και την κοινή διαμόρφωση της γνώσης. Η σταθερή αποδοχή της από την τοπική κοινωνία, η ενεργός συμμετοχή των κατοίκων και η σύνδεσή της με την καθημερινή ζωή της πόλης δείχνουν ότι αποτελεί έναν θεσμό βαθιά ενσωματωμένο στην κοινότητα. Αν και η νομική της μορφή και οι θεσμικοί περιορισμοί δεν επιτρέπουν να λειτουργήσει ως «κοινό», οι συνθήκες αποδοχής από τους πολίτες και εμπιστοσύνης, που έχει χτίσει, της επιτρέπουν να λειτουργεί ως ανοιχτός, δημοκρατικός χώρος κοινωνικής ενδυνάμωσης, δημιουργικής έκφρασης και βιωματικής μάθησης, σίγουρα με πολλές προοπτικές εξέλιξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bağcı, H., & Koçyiğit, M. (2019). *21st Century Skills and Education*. Cambridge: Cambridge Scholars Publisher.
- Bollier, D., & Helfrich, S. (Eds.) (2015). *Patterns of Commoning*. Common Strategies Group in cooperation with Off the Common Books
- Γουρνάς, Γ. (2012). *Η Αλλαγή μέσα από τη Σχέση: Ένα διεπιστημονικό μοντέλο για την αξιοποίηση της ομάδας στην εκπαίδευση*. Μείζον 372 Πρόγραμμα Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών. Ανακτήθηκε στις 31/07/2025 από http://www.e-yliko.gr/Lists/List42/Attachments/744/sxeseis_sxolikh_taxh.pdf
- European Commission. (2018). *Life Skills for Europe*. Ανακτήθηκε στις 26/07/2025 από https://eaea.org/wp-content/uploads/2018/03/Life-Skills-Approach-in-Europe-summaryEN_FINAL_13042018-1.pdf
- Chen, Y., So, W. W. M., Zhu, J. et al. (2024). STEM learning opportunities and career aspirations: The interactive effect of students' self-concept and perceptions of STEM professionals. *IJ STEM Education*, 11(1). Ανακτήθηκε στις 26/07/2025 από <https://doi.org/10.1186/s40594-024-00466-7>
- Garoufali, A., & Garoufallou, E. (2022). Transforming libraries into learning collaborative hubs: The current state of physical spaces and the perceptions of Greek librarians concerning implementation of the "Learning Commons" model. *Global Knowledge, Memory and Communication*, 73(6/7), 828-852. Ανακτήθηκε στις 26/07/2025 από <https://doi.org/10.1108/GKMC-04-2022-0086>

- Harari, Y. N. (2018). *21 Μαθήματα για τον 21ο Αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Means, A., Ford, D. R., & Slater, G. (Eds.) (2017). *Educational Commons in Theory and Practice*. Palgrave Macmillan.
- OECD. (2019). *OECD Future of Education and Skills 2030: OECD learning compass 2030*. Ανακτήθηκε στις 26/07/2025 από http://www.oecd.org/education/2030-project/teaching-and-learning/learning/learning-compass2030/OECD_Learning_Compass_2030_Concept_Note_Series.pdf
- OECD. (2020). *What Students Learn Matters: Towards a 21st century curriculum*. OECD Publishing. Ανακτήθηκε στις 26/07/2025 από <https://doi.org/10.1787/d86d4d9a-en>
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Πεχτελίδης, Γ. (2020). Κοινά και εκπαιδευτικός ανασχηματισμός. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 155, 9-38.
- Pechtelidis, Y., & Kioupiolis, A. (2020). Education as Commons, children as commoners: The case study of the Little Tree Community. *Democracy & Education*, 28(1), 5. Ανακτήθηκε στις 26/07/2025 από <https://democracyeducationjournal.org/home/vol28/iss1/5>.
- Quaglia, A. P., Barros, F., Kish, I., Guimarães Pereira, Â., & Moltmann, L. (2023). *Rough Guide to Citizen Engagement in Public Libraries* (A. P. Quaglia & Â. Guimarães Pereira, Eds.). Luxembourg: Publications Office of the European Union. Ανακτήθηκε 26/07/2025 από <https://data.europa.eu/doi/10.2760/957683>
- Sachdeva, S., Tamrakar, K. A., Perwez, E., Kapoor, P., & Gupta, D. (2024). Focus group discussion: An emerging qualitative tool for educational research. *International Journal of Research and Review*, 11(9), 302-308. Ανακτήθηκε 27/07/2025 από <https://doi.org/10.52403/ijrr.20240932>
- Thomson, E. (2017). Maker libraries: Public libraries as centers for experiential learning. *Journal of Advancements in Library Sciences*, 4(1), 1-6. Ανακτήθηκε στις 26/07/2025 από https://www.researchgate.net/publication/317857924_Maker_Libraries_Public_Libraries_as_Centers_for_Experiential_Learning
- Panepistimio Thessalias, Fundació Universitaria Balmes, Université de Lille, & Regional Centre for Information and Scientific Development Ltd. (2025). (Garoufali, Ed.) *Overview of the Relevant Literature*. Ανακτήθηκε στις 29/07/2025 από Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15638375>